

Hayat

TARİH

MECMUASI

Sayı: 9

Ekim 1967-250 Kuruş

Eski Kitapçılık Sanatlarımız

Yazan: İsmet Bınark

«Benim maşukam, kitap, divit ve kalemdir.
Geri kalanların hepsi mihnet, endişe ve
gamdır.» (1)

BİR devri en iyi anlatan, o devir insanının meydana getirdiği sanat eserleridir. Sanatı; dil, din, ahlâk gibi cemiyeti meydana getiren hayatî müesseseler doğurur. Sanat, duygu tesanüdünü mümkün kılar. Cemiyette nizam ve duygu tesanüdü sağlayan sanat, kül halinde, bir cemiyetin yaşadığı devrin aksidir.

Asrımızın büyük tarihçisi, A. J. Toynbee diyor ki: «Tarihi, devletler olarak değil, medeniyet mefhumu içinde düşünmelidir. İşte bu bakımdan, cetlerimiz medeniyet eserlerini esaslı ve teferruatlı olarak bilmek, bugünkü yaşayan müesseselerin durumunu kavramak için lüzumludur» (2).

Tarihlerinin bin yıllık bir devresini, İslâm kültürü dairesi içinde geçiren Türkler'in, ortaya koydukları Türk-İslâm kültür ve medeniyetini; her devriyle, her müessesesiyle tetkik etmek, bugün, bizim için yalnız ilmi değil, aynı zamanda millî bir vazifedir.

O kültür ve medeniyetin kurucuları, meydana getirdikleri diğer içtimai ve kültür müesseselerinin yanı sıra, kütüphaneler tesis etmeyi de unutmamışlardır. Ku-

ruhan büyüklü, küçüklü kütüphanelerin yaşayabilmesi için de, zengin vakıflar yapmışlardır.

Burada, kültür ve medeniyet tarihimizin her devrinde, medenî fikir servetimizin teşkilatlanmasına yardımcı olan eski kitapçılık sanatlarımızdan söz edeceğiz.

KÂĞIT AHARCILIĞI

Eskiden memleketimizde imal edilmekte olan kâğıtların yüzleri, bugün kullanılmakta olan kâğıtların yüzleri gibi parlak olarak yapılmazdı. Kâğıdı kullanacak olanlar, kendi arzularına göre, kâğıdın yüzünü cilâlardı. Bu cilâlama işi de, âhar ve mühre ile olurdu. Âhar, muhtelif maddelerden yapılırdı: Nişasta, yumurta akı, nişadır, kitre, Arap zamkı, üstübeç bunların başlıcalarıydı. Bunlar, teker teker veya karışık olarak kullanılır, bazen de, birkaç çins tabaka teşkil eder, bunun üstüne mü-

(1) İstanbul Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Paşa kısmı No. 1610'da kayıtlı, bir yazma kitaptaki aslı Arapça olan bir beyit. — Prof. Süheyl Ünver arşivinden —

(2) Afet İnan, «Tarih İlminin Dinamik Karakteri» Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler. (Ankara: Akın Matbaası, 1960), 123. s.

rekkeple yazılan yazıları ıslak bir süngerle silip çıkarmak mümkün olurdu. Böylece, silinen kâğıtlara, mühre ile parlatıldıktan sonra, yeniden yazılabiliirdi.

Âharlanmış kâğıtlar, muhtelif renklerde olup, bir özellikleri de, kalemin kâğıt üzerinde iyice kaymasını, mürekkebin kıvamınca kâğıt üzerine akmasını ve yazının kâğıt üzerindeki keskinliğini temin etmekte. Kalemin, kâğıt üzerinde kaymasına kalemgirlik tabir olunur ve kâğıtları kalemgir yapmak için de, âharın üstüne bazı mayiler sürülürdü.

Kâğıdın âharlanması iki şekilde olurdu: Âhar yapımında kullanılan maddeler sıcak suda eritilir, kıvamınca karıştırılır ve kâğıt bunun içine daldırılırdı. Bir diğer usul de, sünger veya pamukla bunları kâğıdın üstüne sürüp kurutmaktı. Bir kat âhar sürülmüş kâğıtlara tek âharlı, iki veya daha ziyade âhar sürülmüş kâğıtlara çift âharlı denirdi.

Hattatlar, müzehhibler ve meraklıları, kâğıt âharlamayı kendileri yaptıkları gibi, âharcı tabir olunan ve bu işi kendileri meslek ittihaz eden bir sanatkârlar grubu da vardı. Yaptıkları işe kâğıt âharcılığı denmekteydi. Eskiden en mükemmel âhar ve mühreleme İstanbul'da yapılmakta olup, âharlanmış ve mührelenmiş kâğıtlar, mücellid ve müzehhib dükkânlarında satılırdı. Bu dükkânların İstanbul'un

Beyazıt semtinde, eski Askerî Tıbbiye karşısında yer aldığını Prof. Süheyl Ünver'den öğreniyoruz (3). Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, bir diğer yazısında, zamanında «Bu gibi kâğıtların en itinalılarından, belki aynı evsafıta bulunamaz diye fazla alıp sandıklarında biriktirenler olduğunu, hattatların terekelerinde birkaç sandık âharlanmış kâğıdın çıktığını» yazar (4).

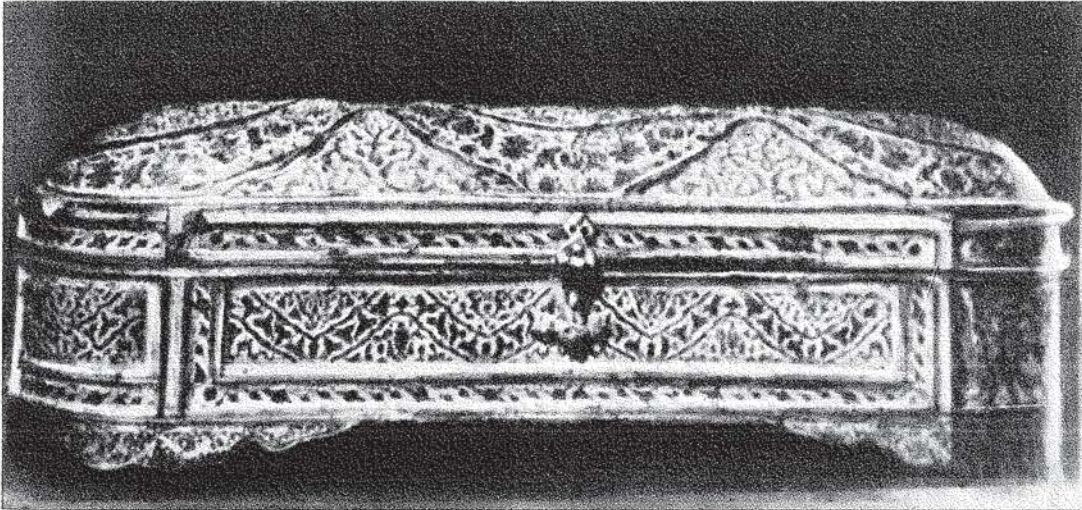
Eski yazıların nevilerine göre, kullanılacak âharın cinsinin de değiştiği, dikkate değer bir noktadır. Yalnız bir tarafına yazı yazılan meşk ve hüsnühat kâğıtlarına sürülen âharlar daha kalınca olurdu. Kitap ve iki yüzüne yazı yazılacak kâğıtların, âharı ince yapılı ve kâğıdın cinsine göre birkaç kat sürülürdü.

Âharlanmış ve mührelenmiş kâğıt, yüzlerce sene hiç bir şekilde bozulmadan dururdu. Kütüphane ve arşivlerimizdeki beş yüz, altı yüz senelik kitap ve vesikaların yeniliğini, mükemmelliğini koruması âharlanmış ve mührelenmiş olmasındandır.

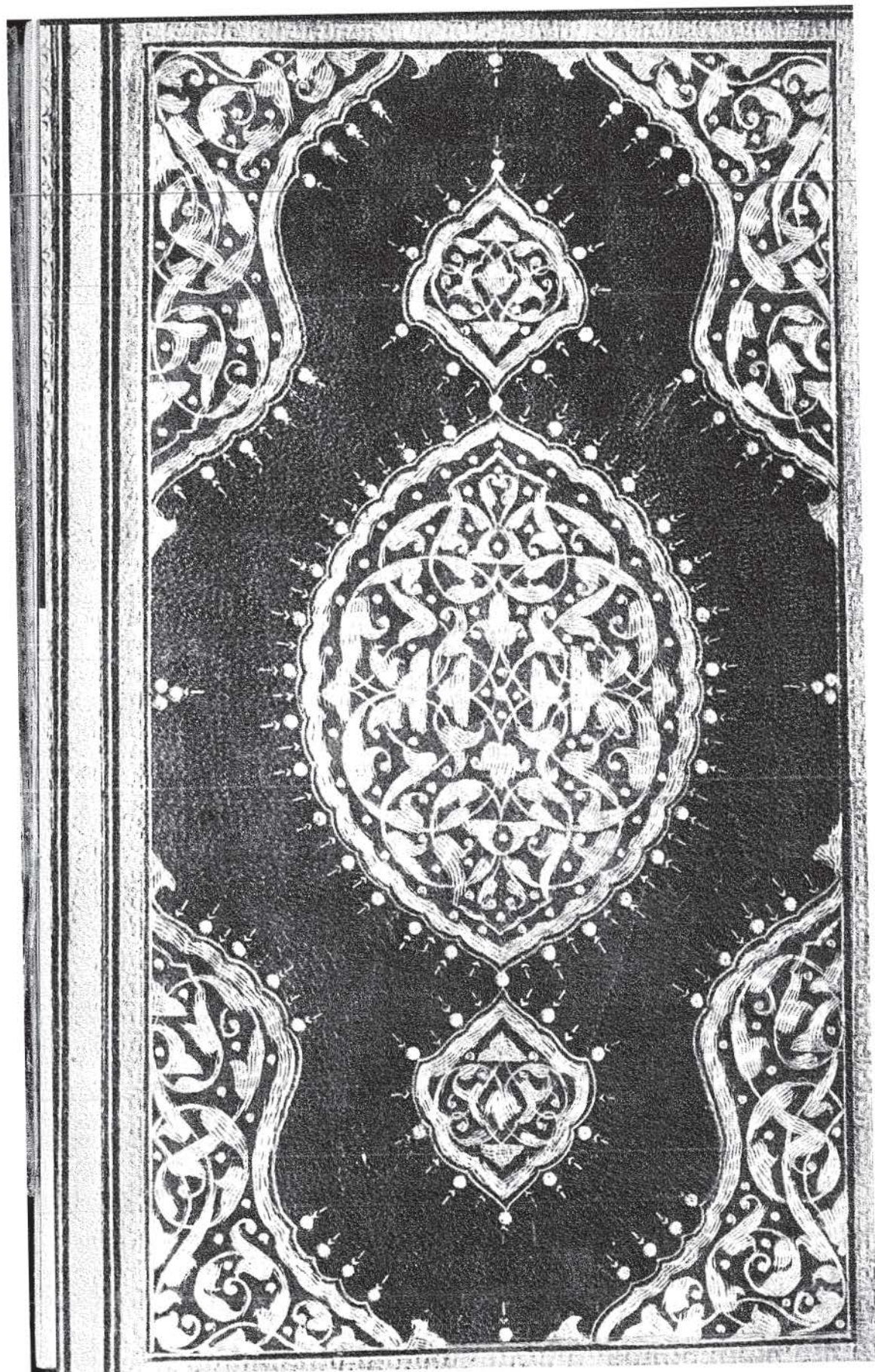
(3) Süheyl Ünver, *Fâtih'in Oğlu Bâyezid'in Su Yolu Haritası Dolayısıyla 140 Sene Önceki İstanbul*. (İstanbul: Belediye Matbaası, 1945), 32-33. s.

(4) Süheyl Ünver, *XV inci Yüzyılda Türkiye'de Kullanılan Kâğıtlar Ve Su Damgaları*. *Belleten*, XXVI (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962), No. 104, 741. s.

Şemseli ve Sandık şeklinde bir divit.

EBRÛCULUK

Eskiden, bulut gibi dalgalı ve hâreli şekillerle süslenmiş kâğıtlara ebrûlu kâğıt, denirdi.

Hususî bir tarzda, çeşitli şekil ve desenlerle boyanan ebrûlu kâğıt, daha ziyade cilt ve hüsnühat levhalarının kenarı için kullanılırdı. Ebrûlama şöyle yapılırdı: Koyu kitreli veya tuzlu suyun sathına damlatılan, bal kıvamındaki zamklı su ile koyulaştırılmış muhtelif renkteki boyalara, ince bir tel ile istenen şekiller verilir, ebrûlanacak kâğıdın bir yüzü bu boyalı satha tatbik ettirilerek kaldırılırdı. Ayrıca, kitre üzerine yapılan şekilleri sabit kılmak için boyalara, sığır veya koyun ödü damlatılırdı. Suyu ve kitresi akıtılan kâğıt, düz bir sath üzerinde kurutulurdu. Kâğıdın ebrûlanmasında; lahor, bedahşî, bengal, çivit gibi boyalar kullanılırdı. Ebrûlanacak kâğıtların bilhassa boyayı emen cinsten olmasına dikkat edilirdi. Ebrûlu kâğıtların; akkâse, battal, çifte âharlı, hatip, Necmeddin ve somakî tabir olunan çeşitleri vardı.

Ebrûculuk sanatında çok ileri giden Türkler, Türk ebrûlarını Doğu'da ve Batı'da da meşhur etmişlerdir. Avrupa'ya ebrûlu kâğıt, Doğu'dan intikal etmiştir. XV. asırda İtalya'ya giden Türk mücellitleri, kâğıt ebrûlanmasını da öğreterek, ebrûculuğu Avrupa'da zamanın modası haline getirmişlerdir.

KÂĞIT MAKASÇILIĞI

Eskiden memleketimizde yazı kâğıtları bugünkü gibi, kesilmiş olarak satılmazdı. Tek ve büyük tabakalar halinde satıldığından, herkes bu tabakalardan, yazacağı yazının boyuna göre, istenilen ölçüde bir kâğıt kesmek için kâğıt makasları kullanırdı. İstisnasız olarak herkesin, yazı takımında daima bir kalemtraş, bir makta' ve bir kâğıt makası bulunurdu.

Kâğıt makasçılığı, «İstanbul'da, Foça'da, Sivas'ta, Rumeli'de, Bosna ve Pirizrin'de, mahallî el sanatları meyânında yer almış, imparatorluğumuzun ihtiyaçlarını temin ettiği gibi ihraçta da bulunulmuştur» (5). Kâğıt makasları, kâğıdı bir anda düz olarak kesebilmesi için boyca uzun olarak yapılırdı. Ayrıca, makasların ağız kısımlarının tabaka kâğıdı kavrayabilmesi için, keskin taraflarını oluklu olarak yapılması bilhassa düşünülmüştür. Yazıya ve yazılı kâğıda verilen değer dolayısıyla,

le, bunların çoğu altın kakma tezyinat ile süslü olurdu.

KALEMTRAŞLIK

Osmanlı İmparatorluğu, devlet teşkilâtında; sivil hizmetlerin alâmeti kalem, askerî hizmetlerinki ise kılıçtı. Osmanlı devlet teşkilâtında, erbab-ı kalemin himayesi, daima saltanat ve vezaretin şânından bilinmiştir.

Yazı vasıtası olan kalem, İslâm'da, yazı gibi ilâhî bir lütuf olarak vasıflandırılmıştır. Öyle ki, Taberî (Tefsir, Bulak, 1323-1330, XXIX, 10) tarafından zikredilen hadîslere göre «kalem, müstakbel hadîseleri yazmak için, Allah tarafından ilk yaratılan şeydir» (6).

Ancak, burada kalemden değil, onun açılmasında kullanılan, kâğıt kesmeye ve yanlış yazılan yazıları kazımaya yarayan ve kitapçılık tarihimizde beş asırlık bir geçmişi olan kalemtraşçılıktan söz açacağız. Eskiden herkesin yazı takımında bulunan kalemtraşa, bilhassa hattatlar çok ehemmiyet verirdi. Bunların sapları kemik, fildişi, sedef, öd ağacı, abonoz, akfık, mercan, hünnab ve pelesenk'ten gayet güzel bir şekilde yapılırdı. Kalemtraşların bıçak kısmı ile, sap arasında pirinçten bir bilezik bulunurdu ki, buna «prazvana» tabir olunurdu. Prazvanaların altın ve gümüşten yapılmış olanları da vardır. Kalemtraşlar, bıçaklarının şekillerine göre; hattatî, kâtibî, servi, küt, söğüt yaprağı, cam kırığı, izmarit ve saplarının şekline göre de; çelik sap, demirhindi, şirmaga (balık derisi kaplanmış), gümüş prazvana, altın prazvana gibi isimler almışlardır.

Kalemtraşların bıçak kısımları üzerinde, prazvanaya yakın yerinde çeşitli şekillerde oyulmuş altın ve gümüşle işlenmiş imzalar, tezyinat vardır. Kalemtraşçılar icâzet (diploma) almadan imza koyamazlardı. Bunlar, peştemal kuşanırken (diploma töreni), en yaşlı kalemtraşçı kendilerine, o güne kadar kullanılmamış isimlerden birini verirdi. İmza koymanın, eski lonca teşkilâtının kendine has örf ve âdetlerin tâbi olduğunu, Muhasipzâde Celâl teferruatlı olarak yazmıştır (7).

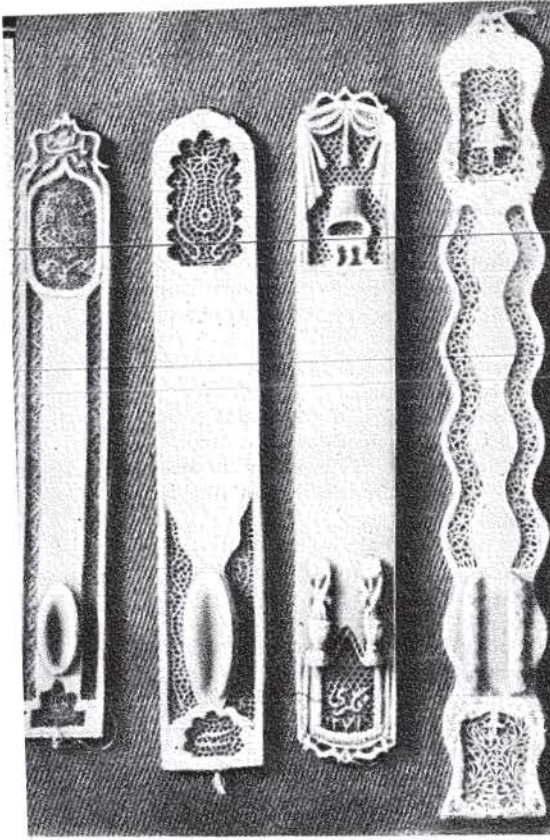
Bu arada, kalemtraşçılık sanatının hemen yanında yer alan; kalemdan, divit ve

(5) Süheyl Ünver. *Türk İnce El Sanatları Tarihi Üzerine*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964), 116.s.

(6) «Kalem» *İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: Maarif Vekâleti, 1955), 127. s.

(7) *Muhasipzâde Celâl. Eski İstanbul Yaşayışı*. (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 51. s.

Muhtelif fildişi maktalar.

makta'cılık sanatlarını da bir, iki cümle ile hatırlatmak yerinde olacaktır.

Kalem, kalem koymaya mahsus bir kutudur. Kubur ve kalemlik de denir. Umumiyetle bağa, sedef, fildişinden yapıldıkları gibi, düz tahtadan, gümüşten yapılanlar da olurdu.

Divit ise, kalemleri koyacak bir mahfaza ile beraber bulunan kapaklı hokkasıyla ufak bir yazı takımıdır. Ekseriya, beldeki kuşağa çaprazlamasına sokularak taşınır. Pirinçten, bakırdan yapılmış divitlerin ufak, yayvan sandık ve çekmece şeklinde olanları bulunduğu gibi, yuvarlak bir mahfaza yanına tutturulmuş hokkacı şekilleri de görülür. Makta' kamış kalemın açılan kısmının üzerine yatırılarak, kalemtraşla enine kesilmesinde kullanılır. Fildişinden yapılan makta'lar, sözlük mânası itibarıyla, kalem açılacak yer anlamına gelmektedir. Kalem açılırken, çeliği hassas olan kalemtraşların uçlarının bozulmaması için makta'lar bilhassa fildişinden yapılmışlardır.

KALEMKEŞLİK VE MÜREKKEPCİLİK

Yazma kitapların ve yazı levhalarının kenarına, yıldız veya mürekkeple çizgi

çekmeye kalemkeşlik denirdi. Bu işe, aynı zamanda, cetvelkeşlik de tâbir olunurdu. Sanatkârları ise, kalemkeş veya cetvelkeş adını alırdı. Bunlar, eski kitapların bozulmuş ve yırtılmış sayfelerini de tamir ve vasl (birleştirme) ettiklerinden, birleştirici mânasına vassal diye de adlandırılırdı.

Eskiden, yazı yazmak için kullanılan mürekkebe, Türk mürekkebi veya bezir isî mürekkebi denirdi. Koyu siyah renkte olan, kamış kalemın ucundan kolaylıkla akarak, kalemın kâğıt üzerinde oynaklığını temin eden bu mürekkep, asırlarca siyahlığını muhafaza ederdi. Bugün kullanılan ve ekseriya Batı'dan ithal edilen mürekkeplerin renkleri zamanla solarken, dört, beş asır önce yazılmış olan yazıların mürekkepleri hâlâ renk tazeliğini muhafaza etmektedir.

Siyah mürekkebin yanı sıra, la'al ve surh denilen kırmızı mürekkepler de yapılmıştır. Siyah mürekkep; neft, çıra isî, keçi kılı isî, bezir yazı isinden yapıldı. Bu mürekkep, hokkanın dip tarafına lika denilen ham ipek lifleri konduktan sonra, hokka içine akıtılırdı. Maksat, kamış kalemın, hokkanın içine batırıldığında, ucunun hokkanın dibine çarparak keskinliğini kaybetmemesi içindi.

Surh tâbir edilen kırmızı renkli mürekkep, yazma kitapların konu başlıklarında ve metin aralarında şerhi gerektiren kısımlarda yerine göre kullanılmıştır.

Kitapçılık tarihimizde, mürekkebe büyük önem verilmesine dair kayıtlar, mürekkep fiyatları üzerinde oynanmaması için alınmış kararlar vardır. Meselâ, «1640' ta hazırlanan ve kanunnâme itlâk olunan Narh defterinden (Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı. No. 1934) mürekkebin İstanbul'da XVII nci asırdaki fiyatı şöyle tesbit edilmiştir: Bezir isinden mürekkebin iki dirhemi (6 gram) bir akçaya ve evsatının dört dirhemi (12 gram) bir akçaya» (8).

Yazma kitaplar devrinde; Avrupa, kendi yazma eserlerini yazmak için Şark'tan, özellikle, bizden mürekkep ithal etmiştir. Sıraladığımız bu eski kitapçılık sanatlarımızdan bir çoğu, bugün, tamamen ortadan kalkmıştır. Âharcılık, ebrûculuk ve mürekkepcilik, yalnız bu sanatlarla uğraşanlarca ve meraklılarınca tatbik edilmekte, sayıları her gün azalan bu gibi kimselerin himmet ve gayretleriyle yaşatılmaya çalışılmaktadır.

(8) Sühreyl Ünver. Türk İnce El Sanatları Tarihi Üzerine. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964), 136. s.